

ORTAÇAĞ AVRUPAŞINDA ENSTRÜMENTAL MÜZİK

DONATELLA MELINI

E

NSTRÜMANTAL müziğin sınırlarını tam olarak tanımlamak kolay değildir, çünkü 15. yüzyılda enstrümantal müzik, elyazmalarının odaklandığı vokal repertuvara göre farklı bir statüye sahiptir. Ancak enstrümantal veya vokal-enstrümantal müzik uygulamalarına tanıklık eden sayısız belge de söz konusudur. Zaten çeşitli çalgıların tipolojilerine adanmış inceleme eserleri bu dönemde giderek daha çok ortaya çıkar; resim başta olmak üzere, sanat dallarında da, görsel sanatçıların kaçınılmaz hatalarına rağmen, 'gerçek' çalgıların tutarlı bir şekilde tasvir edildiği görülür.

ENSTRÜMANTAL MÜZİĞİN TÜRLERİ VE KAYNAKLARI

Super librum [kitaptan] diye bilinen müzik türünde, doğaçlama şarkı söylerken çalgı eşlik etmektedir. Bu türde şiir mısraları, şarkıcının tonlama yaparken yararlandığı dağarcığı oluşturan ve sözlü olarak aktarılan modüller olan *aereler* doğrultusunda seslendirilir. Bu tek sesli formüller son derece esnek olup farklı metinlere uygulanabilir. Dolayısıyla şair-şarkıcı, klasik çağı çağrıştıran yeni bir 'ozan' gibi, *aereleri* temel alarak emprovize mısraları seslendirirken bir yandan da lavta, viyola veya kol liri çalar; bundan dolayı bu tür performanslar, 'lavtalı şarkı söyleme' veya 'viyolalı şarkı söyleme' olarak da bilinir. En ünlü doğaçlama müzisyenleri arasında Leonardo Giustinian (1388-1446), Raffaele Brandolini (d. 1465), Aurelio Brandolini (1454-1497), Baccio Ugolini (ö. 1494), Serafino Aquilano (1466-1500) ve 15. yüzyılda Ferrara'nın en ünlü şarkıcısı olan Pietrobono del Chitarrino vardır.

Bazı örneklerde şair-şarkıcı, mısraları seslendirmekle yetinir ve enstrümantal eşliği başka bir müzisyene bırakır. Doğası itibarıyla yazılı olarak belgelenmemiş olan bu eşlik şeklinin yanında, Burgonya *chanson* repertuarı dâhilinde bu kadar kısa ömürlü olmayan bir şeklinin daha yer aldığını görebiliriz. Elyazmalarından anlaşıldığı

Z Umberto Eco'nun editörlüğünü yaptığı Ortaçağ dizisinin 4. cildi olan *Keşifler, Ticaret, Ütopya*lar kitabındaki "XV. Yüzyılda Enstrümantal Müzik" başlıklı makaleden alınmıştır (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s. 891-895).

üzere, genelde üç sesli olan bu seküler kompozisyonlarda vokallerle çalgılar bir arada yer alır; üst ses genelde metin içerir, alt sesler ise metinden yoksundur, dolayısıyla enstrümantal olarak seslendirilmelidir. Bu türlerde enstrümantal müziğin vokal müziğe yardımcı rolde olduğu bellidir, ancak enstrümantal müziğin giderek özerkliği kazandığı, şarkı söylemekten tamamıyla kopup kendi 'özerk' haysiyetini edinmeye başladığını gösteren örnekler de yok değildir. Nitekim yine doğaçlama türler bağlamında lavtacı (veya viyolalı) şarkı söylemeye alternatif müzik icra şekillerine rastlarız; *Des Basses Dan-ses* olarak bilinen ms. 9085 (Brüksel, *Bibliothèque Royale*) veya Domenico da Piacenza (ö. 1476), Antonio Cornazano (1431-1484) ve Guglielmo Ebreo da Pesaro'nun (1420-1484'ten sonra) dans konusunda yazdığı inceleme yazılarından görüldüğü üzere, *basse danse* repertuarında bulunan enstrümantal melodi külliyesi genelde sadece tenorla sınırlıdır ve başka seslerin doğaçlama entegrasyonunu gerektirir, dolayısıyla tamamıyla enstrümantal niteliklidir.

Büyük ihtimalle 1480 civarında Ferrara'da hazırlanmış olan *Canzoniere Casanatense* (Roma, *Biblioteca Casanatense*, ms. 2856), dönemin ünlü müzisyenleri tarafından metinden yoksun olarak yazılmış, dolayısıyla enstrümantal olarak seslendirilecek besteler içerir. Bu eserle bağlantılı olarak günümüze ulaşmış bir ödeme kaydında *Canzoniere*, "yazısı ve notasyonu Don Alessandro Signorello tarafından yapılmış, *piffaro* için figüratif şarkı kitabı" olarak tanımlanmıştır, yani üflemeli bir çalgı olan *piffaro* eşliğinde seslendirilecek olan parçalardan oluşur. Ancak Ferrara kaynaklı bu eser, enstrümantal müzik uygulamaları alanındaki tek elyazması eser değildir ve 15. yüzyılın ikinci yarısında tablatürler ortaya çıkmaya başlar. Telli veya tuşlu çalgılar (org veya lavta) için geliştirilmiş bu notasyon sistemlerinde, tek tek sesler, sayılar veya harfler (bazen de porte üzerinde notalar) yoluyla gösterilmiştir. Conrad Paumann'ın (1414-1473) 1452'de yayımlanan *Fundamentum organisandi* eseri ile *Buxheimer Orgelbuch* (ms. Mus. 3725, Münih, Staatsbibliot-

hek), vokal amaçlı olup tuşlu çalgılarla icraya uyarlanmış, transkripsiyonu nota veya harflerle yapılmış vokal besteler içerir. Lavta için tablatürlerde de bir dizi sayı veya harf, çalgının yapısını grafik olarak temsil eden çizgilere yerleştirilmiştir (çizgiler telleri, sayılar veya harfler de sapta basılacak parmağı gösterir).

SARAYLARDA VE ŞEHİRLERDE MÜZİK ÇALGILARI

Çalgıların 15. yüzyılın toplumsal hayatında giderek daha önemli bir rol oynadığı, sanat eserlerindeki tasvirlerinden de görülebilir; cennet resimlerinde yer alanlar bile, ortaçağda olduğu üzere, ilahi bir müziğin yansıması veya somutlaşmış hâli olmayıp, gerçekten icra edilen çalgıların oldukça aslına uygun tasviridir. *Ensemblelar* da [müzik topluluğu] son derece ilginçtir; daha önceki yüzyıllara göre gelişimlerini sürdüren çalgılar bu dönemde, ürettikleri ses doğrultusunda *haut* (sesi güçlü ve etkili olduğundan geniş mekânlarda çalınmaya uygun olanlar) ve *bas* (sesi daha sınırlı olup daha küçük ve kapalı mekânlara uygun olanlar) olmak üzere ikiye ayrılır. Müziğin dinleyiciler üzerinde yarattığı etkiden ve duygulardan da söz edilmeye başlanır, dolayısıyla müzik artık sadece kuramsal-matematiksel argümantasyonlara dayalı, doktrin temelli ve soyut bir kavram olarak görülmez.

Rönesansın irili ufaklı saraylarında, resmî koronun (*cappella*) yanı sıra, müzik alanında profesyonel anlamda, sürekli olarak hizmetlerini sunan çalgıcılar var olmaya başlar ve çalgılar, uzmanlaşmış zanaatkarlar olan lavtacılar arasında inceleme ve teknik deney konusu hâline gelir. Çalgıların inşası meselesini ele alan (ve lavta ile klavikordun inşası için teknik çizimler, ölçüler ve notlar sunan) ilk inceleme eserlerinden biri (ms. lat. 7295, Paris, *Bibliothèque Nationale*) 1440 yılına aittir ve Burgonyalı Henri Arnault de Zwolle (1400-1466) tarafından yazılmıştır.

Şehir devletlerinin saraylarında ve toplumsal hayatında, hem dinsel hem seküler bağlamda müzikli eğlenceler

için çeşitli vesileler söz konusudur; özellikle enstrümantal müzik, seküler vesilelerle icra edilir ve dinsel ayinlere eşlik etme görevini vokal müziğe (veya sadece org eşlikli vokal müziğe) bırakır. Böylece müzik konusuna farklı bir ilgi gösterilmeye başlanır ve artık kuramcıların veya âlimlerin dar çevresiyle sınırlı olmayan müzik, hem soylu sınıflar hem de yüksek burjuvazi arasında yaygın hâle gelir. Bu durum, bu alana tutku besleyenler için -amatör düzeyde olsalar da- müzik transkripsiyonu talebi yaratır. Müzikten anlamak ve müziği icra etmeyi bilmek, kelimenin en yüksek ve geniş anlamıyla 'soylu' olarak itibar görmek isteyen herkesin eğitiminin temel bir unsuru hâline gelir ve müzik eğitiminin yanı sıra müziğe ahlaki açıdan da bir rol atfedilir. Büyük kuramcı Johannes Tinctoris (1435-1511), *Complexus effectuum musicæ* (1470) adlı inceleme eserinde, müziğin 20 faydalı etkisini sıralar; bunlar arasında hüznü gidermek, zihni yükseltmek, insanları mutlu etmek, şöenlerin neşesini arttırmak yer alır. Tinctoris birkaç yıl sonrasına ait başka bir inceleme eserinde (*De inventione et usu musicae* (1484) dönemin çalgılarına odaklanır, inşa tekniklerinin özelliklerini tasvir eder ve Pietrobono del Cbitarrino'nun lavta alanındaki olağanüstü doğaçlama kabiliyetini över.

MÜZİK ÇALGILARININ TİPOLOJİLERİ VE ÖZELLİKLERİ

15. yüzyılda geliştirilen iki yeni çalgı -klavikord ve klavsen- birkaç on yıl içinde soyluların enstrümantal müzik uygulamalarının sembolü hâline gelir. Her ikisi de ortaçağa ait santura tuş sisteminin eklenmesiyle elde edilen bu çalgılar arasında temel bir fark söz konusudur: Klavikordda teller, tuşların çıtasına uygulanan metal bir uçla çalınır; klavsende teller, tuşların çıtasına dikey olarak uygulanıp yukarı ve aşağıya kayabilen ahşap çıtaya uygulanan ve mızrap görevi gören bir uçla (genelde kuzgun tüyü) çalınır. Kadın ve erkeklerin müzik çalarken resmedilmeye başlandığı sanatsal tasvirlerde, lavta ve düz flütün yanı sıra, klavikord ve ondan daha da yaygın olan klavsen,

‘oda’ müziğinin tasvirlerinin başrol oyuncularını hâline gelir. Açık havada icra edilen müziğe en uygun çalgılar ise *haut* çalgılardır, çünkü ürettikleri ses çok güçlü ve etkilidir; dolayısıyla geçit törenlerine, beylerin iktidara gelme törenlerine, elçilerin gelişine ve danslara eşlik etmeye en uygun çalgılar trompetler ve *bombardalardır*.

Trompet hiç şüphesiz en eski ve en iyi bilinen çalgılardan biridir; hem savaşta hem de barış zamanında kullanılan bu çalgı organolojik açıdan çok basittir, çünkü iki metreye kadar uzanabilen (ve kolaylık olması için bükülebilen), çan şeklindeki ucuna 30 cm kalana kadar, silindirik şeklinde metalik bir borudan oluşur. *Bombarda*, gaydadan türemiş, kamışlı (çalgıcının ağzını dayadığı bir silindirin içinde titretilen ince bir kamış) bir çalgıdır; *bombardanın* son deliğini parmaklar yerine kapatan açığı koruyan delikli ahşap silindir, bu çalgının en önemli özelliğini oluşturur.

Kapalı alanlarda dansa eşlik olarak da kullanılan bu müzik çalma şeklinin yanı sıra, vokalle icra edilen melodi-

ye lavta veya viyolanın çok sesli eşlik ettiği ‘lavtalı şarkı söyleme’ veya ‘viyolalı şarkı söyleme’ şekli de yaygın hâle gelir.

Bu dönemde lavta, günümüze ulaştığı biçimi ve boyutları alır: kabuk adı verilen, ahşap şeritlerden oluşan, oldukça büyük bir ses tablası, genelde geleneksel altı köşeli yıldız (ilahi dünyayla beşerî dünya arasındaki etkileşimin simgesi) şeklindeki oymalı ses deliğini içeren ses tahtası ve sağ elin parmaklarına daha çok yer vermek için genişlemiş olan sap üzerinde yer alan beş sıra tel (tek olan en ince seslisi dışında hepsi ikili teller). Mızrap yerine sağ elin parmaklarının kullanılması, aynı anda birden fazla telin çalınmasına, dolayısıyla hem eşlik hem de melodi çalma işlevlerine izin verir.

‘Lavtalı şarkı söyleme’ nin yanı sıra, ‘viyolalı şarkı söyleme’ de mümkündür; burada viyolayla, ortaçağda olduğu üzere, farklı biçimlere sahip, telli jenerik bir çalgı değil, bu dönemde geliştirilen yeni bir çalgı olan *da braccio* lir kastedilir. İlginç bir tarihi olan bu çalgı, klasik dünyada çalgıların en

önemlisi ve en soylusu olduğuna inanılan ve Yunan müzik modlarına kaynak olan Apollon’un *lyrasından*, yani uzun bir mızrabın yardımıyla çalınan yedi telli çalgıdan türemiştir.

15. yüzyılda hümanistler klasik dünyayı incelemeye başladığı zaman, Yunan *lyrasının* ilginç bir şekilde yayla çalınması gereken bir çalgı olarak tanımlanmasının nedeni, bazı arkeolojik buluntularda ortaya çıkan ve kemikten yapılmış uzun mızrabın kısa bir iple çalgının kendine bağlı olduğunun görüldüğü resimlerin yanlış yorumlanmış olmasıdır. Böylece Yunan dünyasının, telleri parmaklarla çalınan en önemli çalgısı 15. yüzyılda yaylı bir çalgıya dönüşür. Kol lirin kalp şeklindeki akort açkısı, klasik çalgının kollarının çizgilerini taşır. Lir yayının uzunluğu, çalgının yedi telinin (sap üzerindeki beş telle sabit eşlik amaçlı iki ayrı tel) akort yapma kabiliyetini sağlayacak şekilde yassı bir köprü üzerinde bulunmasından kaynaklanır. Bu çalgının hayranlarından olan Leonardo da Vinci (1452-1519) kendine bir kol liri inşa etmiştir. ❏